

Journal of Social Intervention: Theory and Practice –
2009 – Volume 18, Issue 4, pp. 22–42
URN:NBN:NL:UI:10-1-100150

ISSN: 1876-8830

URL: <http://www.journalsi.org>

Publisher: Igitur, Utrecht Publishing & Archiving
Services in cooperation with Utrecht University of
Applied Sciences, Faculty of Society and Law
Copyright: this work has been published under a
Creative Commons Attribution-Noncommercial-No
Derivative Works 3.0 Netherlands License

research group Poverty, Social Integration and
Migration of the Higher Institute of Labour Studies
attached to the Catholic University of Leuven
(Belgium). Van Regenmortel is also professor in the
master program Social Work of the Faculty of Social
Sciences of the same university. Correspondence
to: Fontys Hogeschool Sociale Studies, Ds. Th.
Fliednerstraat 2, Postbus 347, 5500 AH Eindhoven.
E-mail: t.vanregenmortel@fontys.nl

Prof. dr. Tine Van Regenmortel is professor
Empowerment and Vulnerable Citizens at Fontys
University of Applied Sciences (Social Studies) in
Eindhoven (the Netherlands). She is head of the

Received: 21 July 2009
Accepted: 20 October 2009
Review category: Theory
Theme: Social Inclusion

EMPOWERMENT ALS UITDAGEND KADER VOOR SOCIALE INCLUSIE EN MODERNE ZORG

TINE VAN
REGENMORTEL

ABSTRACT

Empowerment as a challenging framework for social inclusion and modern care

This article describes the paradigm of empowerment and presents it as a useful framework in which to develop the concepts of social inclusion and modern care. The core ideas of empowerment are illustrated on the basis of three pairs of concepts: social inclusion and active citizenship, the socialization of care and the reintegration of individuals into communities (“kwartiermaken”), and individual strength and shared responsibility.

Empowerment implies strengthening and connecting people, organizations and groups in society. The paradigm prioritizes vulnerable individuals and groups, focusing on their strengths as well as recognizing their vulnerabilities and respecting their experiences. Empowerment implies

strengths-oriented care which is based on the two basic premises of a positive basic attitude and suitable participation. Empowerment can be put into practice by means of appropriate methodologies. All of this requires strengths-oriented organizations and a policy of empowerment.

Keywords

Empowerment, social inclusion, modern care, strengths perspective, resilience, paraprofessionals, tailoring care, poverty, vulnerable groups, social work

SAMENVATTING

Empowerment als uitdagend kader voor sociale inclusie en moderne zorg

Dit artikel beschrijft het empowermentparadigma en stelt het voor als bruikbaar kader om de concepten van sociale insluiting en moderne zorg in te vullen.¹ De kernideeën van empowerment worden beschreven aan de hand van drie begrippenparen: sociale inclusie en actief burgerschap, vermaatschappelijking en kwartiermaken en eigen kracht en gedeelde verantwoordelijkheid. Empowerment benadrukt het versterken en verbinden van personen, organisaties en groepen in de samenleving. Prioritaire aandacht is er voor kwetsbare personen en groepen met een focus op krachten naast de erkenning van kwetsbaarheden en met respect voor hun ervaringdeskundigheid. Empowerment impliceert een krachtgerichte zorg waarbij een positieve basishouding en passende participatie twee basispremissen zijn. Empowerment laat zich concreet vertalen aan de hand van geëigende methodieken. Dit alles noopt tot krachtgerichte organisaties en een empowerend beleid.

Trefwoorden

Empowerment, sociale inclusie, moderne zorg, krachtenperspectief, veerkracht, paraprofessionelen, maat zorg, armoede, kwetsbare groepen, sociaal werk

INLEIDING

Empowerment geniet een toenemende belangstelling en kent diverse toepassingen naar doelgroepen, werkvormen, thema's, sectoren, werkvormen. Dit succes met concrete doorvertalingen is een goede zaak, maar herbergt ook risico's. Empowerment dreigt een containerbegrip te worden met uitholling van de inhoud. Door de toepassingen in de praktijk

dreigt ook het brede overkoepelende kader van empowerment op de achtergrond te geraken. Dit artikel betracht deze risico's te counteren. Empowerment is immers een sterk wetenschappelijk onderbouwd inhoudelijk en verbindend concept. Dit artikel beoogt het concept goed theoretisch te duiden en de gemeenschappelijk elementen bij doorvertaling helder te maken.

Empowerment is geen methodiek of een theorie, het is een paradigma, een denk- en handelingskader dat onze manier van kijken, denken en handelen op een specifieke manier inkleurt, met duidelijke gevolgen voor interventies, onderzoek en beleid. Het is op te vatten als een "meta"paradigma, omwille van het hoge abstractieniveau dat meerdere concretere paradigma's insluit als bijvoorbeeld het relatiegericht paradigma, het vraaggericht paradigma, het participatieparadigma of het diversiteitsparadigma. Het empowermentparadigma is uitdagend te noemen omdat het klassieke denken en handelen wordt geprikkeld en een ander verhaal wordt geboden dan het gekende, het gewone. Het daagt ook uit omdat empowerment geen tovermiddel is dat pasklare antwoorden of procedures aanreikt. Het geeft een raamkader waarbij de concrete invulling steeds op maat dient te gebeuren van de context, de betrokken doelgroep, de organisatie, de werkvorm et cetera.

OMSCHRIJVING EN WAARDEORIENTATIE

In navolging van Rappaport (1981, 1984 en 1987) en Zimmerman (1995, 2000; Zimmerman & Warschausky, 1998) hanteren we de volgende omschrijving van empowerment: "Een proces van versterking waarbij individuen, organisaties en gemeenschappen greep krijgen op de eigen situatie en hun omgeving en dit via het verwerven van controle, het aanscherpen van kritisch bewustzijn en het stimuleren van participatie." (Van Regenmortel, 2002b, p. 76)

Centraal staat het versterkingsproces en participatie is hiertoe een krachtig middel. De focus bij empowerment ligt op gezondheid, welzijn, krachten en omgevingsinvloeden en niet op problemen, risicofactoren en individualisering van problemen met risico van culpabilisering. Weliswaar vanuit een fundamentele erkenning van kwetsbaarheden (zowel op individueel, sociaal als maatschappelijk niveau) wordt de focus op potenties en krachten gericht. Een empowermentbenadering wil de negatieve aspecten van een situatie verbeteren door positieve zaken te zoeken. Het is een pro-actief model, in tegenstelling tot reactieve benaderingswijzen als het ziekte- of deficitmodel.

De empowermenttheorie verbindt het individuele welzijn, de individuele krachten en natuurlijke helpssystemen steeds met de bredere sociale en politieke omgeving. Empowerment stelt dat vele

sociale problemen structureel van aard zijn en mede bestaan door een ongelijke verdeling en toegang tot hulp- en steunbronnen.

Een belangrijk gegeven in de theorievorming is dan ook dat empowerment een “multi-level” construct is waarbij minimaal twee niveaus worden onderscheiden: een individueel- psychologisch niveau en een meer collectief sociaal-politiek niveau. Rappaport en Zimmerman onderscheiden drie niveaus: het individuele of psychologische niveau, het niveau van de organisatie en het niveau van de gemeenschap. Belangrijk is dat deze niveaus met elkaar verbonden zijn. Dit wijst op de interactionistische aard van empowerment. Sociale problemen als bijvoorbeeld armoede, discriminatie, intrafamiliaal geweld ontstaan en worden bestendigd door een samenspel van factoren op micro- meso- en macroniveau. Het klassieke schulddenken wordt zo vermeden: geen “blaming the victim”, maar ook geen “blaming the system”. Deze circulaire causaliteit betekent dat verschillende ingangen en oplossingen mogelijk en noodzakelijk zijn bij de aanpak van sociale problemen.

Een ander aspect in de theorievorming is dat empowerment een “open-ended” construct is. Het gaat niet om de dichotomie van het al dan niet beschikken over empowerment. Er zijn gradaties en dit proces is niet lineair en steeds contextbepaald. Men kan steeds verder groeien in het empowermentproces.

Het empowermentparadigma is in wezen anti-fatalistisch (geloof in groei en verandering is steeds aanwezig) en gebaseerd op principes als gelijkwaardigheid, diversiteit, pluralisme, kansengelijkheid, democratie, burgerschap, sociale rechtvaardigheid. Deze geven enerzijds de richting en doelen van de beoogde sociale verandering aan, maar stellen anderzijds ook grenzen. Het empowerment van een persoon, groep of organisatie mag niet indruisen tegen het empowerment van andere personen, groepen of organisaties. Het versterken van groepen die pleiten voor segregatie, voor kansengelijkheid en geen ruimte laten voor diversiteit, past niet in het empowermentkader. Anderzijds houdt empowerment wel een aantrekkelijke synthese in van verschillende ethische perspectieven: de individuele bestaansethiek met recht op uniciteit en keuzevrijheid, de zorgethiek met recht op zorg en de zorgplicht van anderen en de rechtenethiek waarbij voor iedereen de sociale grondrechten dienen gerealiseerd te worden.

KERNCONCEPTEN

Net als in Vlaanderen komt het begrip empowerment begin jaren negentig vanuit de Verenigde Staten en Groot-Brittannië in Nederland binnengewaaid. Van Lieshout (in Spierts, 1999) ziet het als

een concept waarmee de uitersten van paternalistische bemoeienis door professionals enerzijds en naïef geloof in zelfzorg anderzijds kunnen worden vermeden. Spierts (1999) noemt drie werk- en beleidsvelden waar empowerment in Nederland opduikt: het maatschappelijk werk, de patiëntenbeweging en het lokaal sociaal beleid. Hij benoemt drie wezenlijke aspecten van empowerment. Ten eerste de interactionistische aard: empowerment doet men niet alleen, interactie is een voorwaarde. Ten tweede het procesmatige karakter: enkel al doende krijgen mensen greep op het eigen leven. Ten slotte de autonomie, weliswaar begrensd in en ondersteund door haar verbondenheid met anderen en de bredere samenleving. Door deze relationele invulling van autonomie bij empowerment wordt de mythe van onafhankelijkheid doorbroken. Empowerment gaat zo in tegen de radicaal liberale opvatting over autonomie dat men zo los mogelijk moet staan van sociale verbanden en onderscheidt zich hierdoor van het begrip “zelfredzaamheid”. Zoals ook Duyvendak (in Paes, 2008) onderstreept, is het net dankzij sociale verbanden dat men sterker kan worden. De relatie van empowerment met sociale cohesie is hiermee gelegd. Empowerment is gelieerd aan het begrip ontplooiing. Dit begrip heeft volgens Tonkens en Duyvendak (in Spierts, 1999) een negatieve connotatie doordat beleidsmakers denken dat ontplooiing te plannen valt en van buitenaf af te dwingen. Deze maakbaarheidsambities vormen ook een mogelijk risico voor empowerment. Empowerment kan immers niet gegeven of opgelegd worden aan anderen, men kan anderen niet “empoweren”. Dit wordt de paradox van empowerment genoemd. Personen die verder staan in hun proces van empowerment hebben wel de taak om de nodige condities, een faciliterend klimaat te creëren om empowerment te stimuleren bij personen die nog niet zo ver staan in hun proces van empowerment. Het werkwoord “to enable” drukt dit treffend uit.

We formuleren drie begrippenparen als centrale concepten van empowerment. Ze sluiten aan bij gangbare ontwikkelingen. We benoemen ze bewust als “paren” daar de concepten net in hun twee-eenheid een specifieke invulling krijgen die passend is voor empowerment.

Sociale inclusie en actief burgerschap

Volwaardig burgerschap (“full citizenship”) is de centrale betrachting van empowerment. Vandaag spreekt men over “actief” burgerschap. De overheid blijft hierbij maatschappelijke verantwoordelijkheid dragen om voor kwetsbare burgers te zorgen. Alleen is het uitgangspunt de kracht en inzet van burgers, en zijn professionele dienstverleners en organisaties daarbij ondersteunend en aanvullend (Steyaert, Bodd & Linders, 2005). In deze betekenis sluit actief burgerschap nauw aan bij empowerment.

Door het concept sociale inclusie te linken aan burgerschap wordt op een specifieke manier inhoud gegeven aan dit burgerschap. Dit omvat meer dan de klassieke indicatoren van sociale ongelijkheid zoals opleiding, werk en inkomen. Het gaat om het gevoel van daadwerkelijk “erbij horen” en dit krijgt pas inhoud als het ook gepaard gaat met sociale participatie of kortweg “meedoen”. Dit kan op allerlei manieren gebeuren: door deelname aan sport of cultuur, het verrichten van vrijwilligerswerk of mantelzorg et cetera.

Solidariteit is ook een kerngegeven voor een inclusieve samenleving. In de huidige pluriforme samenleving is dit niet evident. Verbindingen maken en herstellen tussen burgers met grote verscheidenheid in culturele en waardegebonden aspecten, staat vandaag dan ook op de voorgrond. Illustratief is het rapport van de Taskforce Armoede Eindhoven *Armoede de stad uit* met als subtitel *Verbindingen herstellen* (2008). In Vlaanderen is deze tendens eveneens aanwezig. Dit discours kent bovendien een vertaling in methodieken en werkvormen zoals “Bind-Kracht” in Vlaanderen (Driessens & Van Regenmortel, 2006; Vansevenant, Driessens & Van Regenmortel, 2008) of het outreachend werken (Van Doorn, Van Etten & Gademan, 2008). Het herstellen van verbindingen vormt een hoopvol perspectief voor de eerdere donkere beelden van “uitsortering” van Latten (2005) of van “uitburgering” van Wolf (2002). Hoe deze bindingen kunnen hersteld worden, is hierbij de uitdaging.

Vermaatschappelijking en kwartiermaken

Het zich distantiëren (Lott, 2002) van mensen die “niet anders” zijn tegenover mensen die “anders” zijn, is nog steeds het dominante antwoord. De Taskforce Vermaatschappelijking Geestelijke Gezondheidszorg (2002) stelde dit vast met betrekking tot mensen met een psychische beperking. Vermaatschappelijking en kwartiermaken zijn aan de orde.

Vermaatschappelijking is een opdracht voor de samenleving als geheel en niet enkel voor de individuele persoon met psychische beperkingen. Vermaatschappelijking betekent zowel zorg in als door de samenleving (Kwekkeboom in Steyaert *et al.*, 2005). Het leunt zodoende aan tegen het concept van actief burgerschap waarbij alle leden van de gemeenschap actor zijn in het vermaatschappelijkingproces: burgers, professionals, beleid, middenveld. Zelfzorg, mantelzorg en vrijwilligerswerk zijn hierbij bouwstenen.

Een empowerende samenleving dient “trek”-kracht (of “pull”) te ontwikkelen voor mensen die “anders” zijn naast de “push” uit de reguliere voorzieningen. Er moet ruimte gemaakt worden voor mensen die anders zijn. Doortje Kal (2001) bepleit hiertoe het *kwartiermaken*. Kwartiermaken is belangrijk om net die valkuil van vermaatschappelijking te voorkomen waarbij het te zeer om aanpassing gaat van de “vreemde ander”.

Vermaatschappelijking en kwartiermaken houden een sterk pleidooi in voor ontmoeting en dialoog, maar dan wel op een positieve manier. Deze ontmoeting gebeurt in onze gesegregeerde samenleving niet spontaan, ze dient voorbereid en gearrangeerd te worden. De ontwikkeling van maatschappelijke steunsystemen, de inschakeling van supportwerkers, maatjesprojecten en vriendendiensten liggen in dit verlengde.

Een empowerende samenleving is gebaseerd op de erkenning van diversiteit. Dit impliceert niet enkel het vreedzaam naast elkaar leven van verschillende individuen, groepen, culturen en subculturen (met mogelijke enclavevorming), maar ook het met elkaar samenleven. Dit is een cruciale taak van velen: van de overheid, professionele organisaties, het brede middenveld (civil society) en van elke burger.

Eigen kracht en gedeelde verantwoordelijkheid

Het discours in Nederland over empowerment gebeurt vaak via de term *eigen kracht*. Illustratief is onder meer het werk *Op eigen kracht naar gezond leven* (Jacobs, Braakman & Houweling, 2005) of de "Eigen Kracht-conferenties" in jeugdzorg en bij preventie van uithuiszettingen met als basisidee: het versterken van de eigen kracht van het informele sociale netwerk om een persoon heen (Metze, 2008). Dit verbaast niet daar het aspect "power" in de term empowerment een dubbele betekenis kent, namelijk van "macht" en van "kracht". Deze verschillende duidingen kunnen worden gelinkt aan de verschillende niveaus van empowerment (Jacobs *et al.*, 2005, p. 18–19):

- op individueel niveau duidt dit op "*power from within*" (kracht van binnenuit) met onder meer het aanspreken van eigen kwaliteiten, het ontwikkelen van vaardigheden met toename van zelfbewustzijn, zelfvertrouwen et cetera.
- op collectief vlak gaat het om het aanwenden van krachtbronnen in de eigen omgeving: sociale steun van familie, vrienden of burens. Dit wordt aangeduid als "*power with*", verwijzend ook naar de kracht van zelforganisatie en lotgenotencontact.
- op het breder politiek-maatschappelijk niveau gaat het wel om macht. De twee voorgaande krachtdimensies dragen bij aan deze derde machtsvorm, geduid als "*power to*" met name de macht om veranderingen door te voeren zoals het veranderen van vooroordelen, betere toegankelijkheid van voorzieningen en hulpbronnen, beïnvloeden van wet- en regelgevingen.

Essentieel bij empowerment is net deze meervoudigheid, de inherente verwevenheid van het individuele, collectieve en politiek-maatschappelijke niveau. Het "power" aspect omvat dus de

persoonlijke en collectieve kracht en kwaliteiten van personen en groepen die worden omgezet in macht en invloed op een breder sociaal, maatschappelijk en politiek vlak.

Deze nadruk op eigen kracht stimuleert de "individuele bias" die aanwezig is bij het empowermentconcept (Peterson & Zimmerman, 2004). Bovendien wordt aan de eenzijdige focus van "eigen kracht" bijna automatisch de notie "eigen verantwoordelijkheid" gelieerd die snel doorschiet naar "eigen schuld, dikke bult" en leidt tot negatieve gevoelens en een aanpak gestoeld op repressie en sancties. Dit staat haaks op het empowermentparadigma dat benadrukt dat faciliterende maatregelen (in tegenstelling tot autoritaire maatregelen als dwang en controle) meer kansen inhouden voor empowerende processen (Adams, 1996, p. 54–60). Eigen kracht gaat bij empowerment hand in hand met een gedeelde verantwoordelijkheid.

VERSTERKING VAN MAATSCHAPPELIJK KWETSBARE GROEPEN

Empowerment heeft prioritaire aandacht voor maatschappelijk kwetsbare groepen. In de literatuur vinden we een heel verscheiden doelgroep in het kader van empowerment, maar veelal zijn het toch personen in een minderhedenpositie of afhankelijkheidssituatie (bijvoorbeeld patiënten, etnisch-culturele minderheden, vluchtelingen, vrouwen, personen met een beperking, ouderen, gezinnen in een problematische opvoedingssituatie, mensen in armoede). Het empowermentparadigma geeft een welbepaalde bril om naar deze groepen te kijken met gevolgen voor aanpak en beleid. Versterking van deze groepen staat bij empowerment voorop. Dit wordt hieronder geïllustreerd ten aanzien van mensen in armoede. Maar dit is ook breder toepasselijk op andere kwetsbare groepen, zoals mensen met een psychiatrische beperking of dak- en thuislozen.

Negatieve waardering en verbroken verbindingen

Bij armoede gaat het in wezen om ongelijkheid van kansen, van behandeling, van resultaten, maar ook om een ongelijke waardering. Deze ongelijkheid maakt dat de personen in armoede in sterke afhankelijkheidsrelaties komen tegenover anderen en de maatschappij.

De maatschappij biedt hulp, activeert en controleert. Dit houdt veelal een morele veroordeling in van de maatschappij: ze hebben niet alleen minder, ze kunnen niet alleen minder, maar ze "zijn" ook minder want ze zijn lui, passief, ongemotiveerd, ze willen niet veranderen, ze leven boven hun stand. Een klassiek verhaal, maar wel erg resistent. Empowerment biedt het kader voor een ander verhaal.

Het geloven in potenties en krachten van kwetsbare mensen, ook wanneer deze krachten niet onmiddellijk zichtbaar zijn of als de mensen er zelf niet meer in geloven, is een belangrijke pijler van empowerment. Het is de idee van *plus est en vous*, maar dan wel met duidelijke verwijzingen naar het opheffen van structurele barrières om dit te kunnen verwezenlijken. De samenleving kan wel zeggen dat iedereen gelijke rechten heeft, maar als deze rechten niet voor iedereen in gelijke mate toegankelijk zijn, klinkt dit erg hol (Rappaport in Sullivan, 1992).

Zonder afbreuk te doen aan de uniciteit van kwetsbare mensen, i.c. personen in armoede, kunnen een aantal gemeenschappelijke kenmerken worden aangeduid. Zo is er een multicomplexe problematiek, zijn er gevoelens van machteloosheid, gevoelens van wantrouwen en een verstoorde communicatie met de samenleving (en met haar instituties als de hulpverlening). Deze gemeenschappelijke kenmerken maken dat mensen in armoede als “moeilijk”, maar ook als “lastig” worden bestempeld. We hebben deze kernproblematiek geduid als een “verbintenisproblematiek” (Van Regenmortel, 1996). De verbinding is verstoord: met zichzelf, met anderen, met de samenleving en met de toekomst.

In Vlaanderen spreekt De Link, de vereniging die instaat voor de coördinatie van de opleiding en de tewerkstelling van “ervaringsdeskundigen in de armoede en sociale uitsluiting”, over het bestaan van een diepe kloof tussen mensen in armoede en de rest van de samenleving. Deze kloof leidt in de hulpverlening tot de zogenaamde “missing link” (Spiesschaert, 2005).

Individuele, sociale en maatschappelijke kwetsbaarheid

Een heersende misvatting is dat empowerment en kwetsbaarheid tegenover elkaar zouden staan, terwijl deze inherent verweven zijn. Empowerment is pas nastrevenswaardig als het wordt ingebed in een theorie over kwetsbaarheid (Baart in Paes, 2009). Empowerment geeft ruime erkenning aan de individuele kwetsbaarheid, maar gaat deze niet individualiseren met risico van culpabilisering van de betrokkene. Empowerment wijst hierbij tevens op kwetsingen die gebeuren in de interactie tussen personen of groepen (sociale kwetsbaarheid) en conflicten en verstoorde communicaties met maatschappelijke instellingen (maatschappelijke kwetsbaarheid). Deze kwetsende interacties maken dat persoonlijke kwetsbaarheden leiden tot diepe innerlijke kwetsuren die breuklijnen geven met de bredere sociale omgeving en samenleving (wij-zij kloof).

Kwetsende ervaringen leiden tot specifieke copingmechanismen waarin het risico schuilt op intensievere uitsluiting, bijvoorbeeld als men steeds te horen krijgt of voelt dat men er niet bij hoort, dat men niets waard en overbodig is, kan men dit gevoel ook verinnerlijken. Men voelt

zichzelf waardeloos waardoor men niet meer gemotiveerd is om nog iets uit te proberen. Men gaat niet in op kansen die worden aangeboden, omdat men niet gelooft dat iets nog kan lukken. Men spreekt over het mechanisme van de verinnerlijkte onderdrukking of "surplus powerlessness" (Braye & Preston-Shoot, 1996; Lerner, 1979). Ook Kees Schuyt (in Schuyt & Voorham, 2000) omschrijft dit mechanisme en stelt dat dit een risico inhoudt voor de negatieve neerwaartse armoedespiraal.

Insiders perspectief

Empowerment heeft dus oog voor de individuele, sociale en maatschappelijke kwetsbaarheid. Empowerment wil daarenboven deze kwetsbaarheid leren zien en begrijpen vanuit het perspectief van de betrokkenen zelf: het zogenaamde insiders perspectief. Empowerment hecht grote waarde aan ervaringskennis en -deskundigheid. Zowel in Nederland als Vlaanderen duiken in de jaren negentig de begrippen ervaringskennis en ervaringsdeskundigheid op. Het besef van deskundigheid is een sterke bron van empowerment voor de betrokkenen. Maar er is meer: door het insiders perspectief verbetert ook de kwaliteit van de hulp- en dienstverlening en vermindert de afhankelijke opstelling van hulpvragers (Van Haaster & van Wijnen, 2005; Knooren & Van Haaster, 2008).

In haar proefschrift stelt Lepianka (2007) dat mensen die meer persoonlijk contact hebben met mensen in armoede ("exposure") en die meer insiders kennis hebben, eerder structurele verklaringen geven aan armoede.

Dit brengt ons bij de zogenaamde "fundamentele attributiefout", een belangrijk mechanisme bij de reproductie van armoede (Van Regenmortel in Driessens & Van Regenmortel, 2006). Dit mechanisme illustreert hoe psychologische processen het structurele niveau beïnvloeden. Mensen met een interne beheersingsoriëntatie (dit is het gevoel controle of greep te hebben over het eigen leven) voelen zich meer verantwoordelijk voor de resultaten van hun inspanningen. Deze interne beheersing komt meer voor in de hogere sociale klassen. Deze leggen de oorzaak van armoede in sterkere mate bij het individu zelf. Extern georiënteerden, waaronder vele mensen in armoede, leggen de oorzaak van armoede eerder buiten zichzelf en benadrukken meer het structurele karakter van sociale ongelijkheid. Dit mechanisme creëert een impasse die de sociale ongelijkheid en armoede in de samenleving in stand houden. De inbreng van het insiders perspectief kan deze attributiefout mee helpen bestrijden. Zo kan het beluisteren van een levensverhaal een hulpverlener of beleidsmaker helpen inzien dat er naast een eigen aandeel ook heel wat andere factoren op meso- en macroniveau meespelen bij de armoedesituatie. Zogenaamde outsiders krijgen meer zicht op en begrip voor de leef- en betekeniswereld, zien ook beter de krachten

en inspanningen waardoor een meer positieve beeldvorming ontstaat en eerder structurele verklaringen worden gegeven aan armoede.

Positieve psychologie en veerkracht

Belangrijk is het inzicht dat empowerment uitdrukkelijk oog heeft voor de psychologische dimensie bij de totstandkoming en instandhouding van sociale problemen (zoals armoede) zonder dat dit gepaard gaat met individualisering van de problematiek en culpabilisering van de doelgroep. Vanuit de erkenning voor de verbroken verbindingen, innerlijke kwetsuren en negatieve waardering is en blijft de lens van empowerment op krachten gericht. Zo wordt bijzondere aandacht besteed aan mensen die ondanks hun moeilijke levensomstandigheden of beperkingen toch weten te “overleven” en een zinvol bestaan weten uit te bouwen. Deze positieve kijk kadert in een meer algemene tendens binnen de psychologie: de positieve psychologie. Positieve psychologie legt mechanismen bloot waardoor psychologische weerstand kan worden opgebouwd. Dit heb ik eerder benoemd als “psychologisch kapitaal” (Van Regenmortel, 2002a en 2002b). Deze notie psychologisch kapitaal is verder bestudeerd aan de hand van het concept veerkracht of *resilience*. Veerkracht is een belangrijke conditie van empowerment. De Franse psychiater Cyrulnik (2000) hanteert “*le ressort intime*” als sprekend synoniem. Veerkracht is het vermogen van een mens of een systeem (groep, gemeenschap) om een goed bestaan te leiden en zich ondanks moeilijke levensomstandigheden positief te ontwikkelen en dit op een sociaal aanvaardbare wijze.

Bouwstenen van veerkracht

De veerkracht van een persoon wordt sterk beïnvloed door zijn patroon van steunende relaties (bijvoorbeeld belang van steunende ouder binnen het gezin, maar ook van mentoren, positieve rolmodellen buiten het gezin). Het verbaast dan ook niet dat de hechtingstheorie (“attachment”) een belangrijke plaats inneemt bij veerkracht. Een veilige gehechtheid is een belangrijke bouwsteen van veerkracht. Dit geldt ook voor interne beheersingsoriëntatie: het gevoel dat men invloed en controle heeft over het eigen leven. Maar er zijn vele andere bouwstenen (Van Regenmortel, 2009 en Driessens & Van Regenmortel, 2006).

Veerkrachtige personen nemen geen slachtofferrol op, stelt Rubin (2003). De weigering om deze rol op te nemen is een belangrijke bouwsteen van veerkracht. Meer nog, veelal willen gekwetste personen de eigen ervaringen gebruiken om anderen te helpen, ze hebben de behoefte zich nuttig te voelen en weigeren de ondergeschikte positie aan te nemen die hen door de maatschappij

wordt opgelegd. Dit ligt dikwijls aan de basis om bijvoorbeeld de functie van ervaringsdeskundige op te nemen, lid te worden van een basisvereniging of vrijwilligerswerk te doen.

Het niet opnemen van het slachtofferschap schept ruimte voor de opbouw van een positieve identiteit. Dit is belangrijk voor het behoud of herstel van zelfrespect. Maatschappelijk kwetsbare personen krijgen veelal een negatieve identiteit toebedeeld. Ze worden bestempeld als personen die iets niet weten, niet kunnen, niet willen et cetera. De opbouw van een positieve identiteit kan gebeuren door onder meer het ontwikkelen van talenten bijvoorbeeld op creatief, sportief, intellectueel gebied. Zo worden ook fantasie en artistieke expressie als belangrijke bronnen van veerkracht erkend.

De kracht van het geven ("the power of giving") is een andere bouwsteen van veerkracht. Veerkrachtige personen zijn zeer sterk in het geven aan anderen: ze kunnen goed luisteren, zijn empathisch, voelen zich verantwoordelijk. Deze kracht heeft echter ook een risico: men mag zich niet verliezen in dit geven. Belangrijk is dat de omgeving openstaat voor dit geven, maar anderzijds ook de balans van geven en nemen mede in evenwicht houdt. Wederkerigheid of reciprociteit in relaties (ook binnen de hulpverlening) is hierbij de boodschap.

Maatschappelijk kwetsbare personen hebben veel te maken met deze zogenaamde "tweede klap" van een trauma (Cyrulnik, 2000). Niet het trauma, maar vooral de afwijzing van de omgeving, de vernedering en gebrek aan waardering van de omgeving zijn traumatisch. Dit inzicht en de manier waarop men hier mee omgaat, bepalen mee de veerkracht. Ook het krijgen van een meer constructief perspectief op het verleden is belangrijk zodat men niet vastgeroest raakt in een negatieve kijk op het verleden. Dit heeft immers noodlottige gevolgen voor het heden en belemmert een positief toekomstperspectief. Hoop staat centraal bij empowerment en in het herstelproces.

In de opbouw van veerkracht heeft de omgeving een duidelijke verantwoordelijkheid: in het bieden van kansen op positieve identiteitsvorming en rolverwerving, in het vermijden van de "tweede klap", in het openstellen en creëren van warme plekken, groepen en steunfiguren of in het scheppen van mogelijkheden tot "geven". De hulpverlening is alvast een belangrijke omgevingscontext om veerkracht en empowerment te stimuleren.

EEN KRACHTGERICHTE ZORG

We benoemen een empowerende hulpverlening als krachtgerichte zorg. De centrale betrachtning van een krachtgerichte zorg is dat mensen (weer) greep krijgen op hun eigen leven en hun omgeving zodat er weer aansluiting is met zichzelf en anderen, de nabije

omgeving en samenleving, opdat een volwaardige deelname aan de samenleving op maat van de betrokkene kan gebeuren. "Hoe kan zorg kwetsbare burgers versterken" is hierbij de centrale vraag.

In een empowerende hulpverlening geldt evenzeer de prioritaire aandacht voor de meest kwetsbare personen. Op maat werken en geëigende krachtgerichte methodieken zijn hierbij aan de orde. Dit vraagt om een innovatieve hulpverlening die ruimte laat voor reflecteren en experimenteren en de nodige "scharrelruimte" (Van Doorn, 2008) biedt voor hulpverleners. Een krachtgerichte zorg gaat uit van twee basispremissen: een positieve basishouding en passende participatie. Het fundament van een krachtgerichte zorg is de relatie tussen hulpvrager en hulpverlener zonder dit evenwel als doel van de hulpverlening te stellen. Hulpverlening stopt immers niet bij een hechte band tussen hulpvrager en hulpverlener en onderscheidt zich hierdoor ook van een vriendschapsrelatie.

Invoegen én toevoegen

Centraal in een empowerende hulpverlening staat de twee-eenheid van "invoegen én toevoegen". Dit sluit aan bij het paradoxaal perspectief dat kwetsbare personen hebben ten opzichte van de hulpverlening: deze verwachten op betrekkingniveau (dus in de relatie) een gelijkwaardigheid, terwijl ze op inhoudsniveau een hiërarchisch onderscheid verwachten. Dit betekent dat men de hulpverlener eerst moet zien als iemand die zich niet boven hen plaatst en die ze kunnen vertrouwen, pas dan kan men deze ook als deskundige zien en erkennen. Belangrijk is dat de gelijkwaardigheid op betrekkingniveau een voorwaarde is voor het hiërarchisch onderscheid op inhoudsniveau. Invoegen is dus noodzakelijk wil men als hulpverlener de kans krijgen om iets te kunnen toevoegen. Een positieve basishouding is hiertoe noodzakelijk.

Positieve basishouding

Deze basishouding kan worden geëxpliciteerd aan de hand van volgende aspecten: het krachtenperspectief, presentie met respect voor autonomie en partnerschap (zie onder andere Van Regenmortel in Driessens & Van Regenmortel, 2006 en Van Regenmortel, 2008a en b).

Het krachtenperspectief centraal

Cruciaal bij een empowerende hulpverlening is de toevoeging van het krachtenperspectief. Niemand wordt opgegeven, niemand krijgt het etiket van "hopeloos geval", "onbereikbaar",

"on(be)handelbaar". De krachtenbenadering appelleert en stimuleert de processen van veerkracht die steeds sluimerend aanwezig zijn.

De krachtenbenadering gaat ervan uit dat alle mensen en omgevingen een inherente capaciteit tot leren, groeien en veranderen in zich hebben. Het is de taak van de hulpverlener om deze krachten samen met de hulpvrager en zijn omgeving op te sporen en te mobiliseren. Dit houdt in dat de hulpverlener openstaat voor de potentiële krachten van iedereen, dat hij hier niet alleen in gelooft, maar er ook expliciet appel op doet. Dit appel op de veerkracht van de betrokkene met het stimuleren van steun- en hulpbronnen in zijn omgeving is de sleutel van een krachtgerichte zorg.

Een krachtgerichte hulpverlening houdt ook het principe in van "minst ingrijpende zorg". Het is een zorg die maximaal aansluit bij de leef- en betekeniswereld van de betrokkene. Extra aandacht wordt geschonken aan de sociale netwerken van hulpvragers: men probeert bestaande netwerken te versterken of te herstellen, men boort nieuwe netwerken aan waar nodig en creëert netwerken indien deze niet aanwezig zijn (denk aan maatjesprojecten of vriendendiensten).

Presentie en respect

Een tweede element in de positieve basishouding is het present zijn. In een context van toenemende verzakelijking en protocollering in de hulpverlening komt de presentietheorie van Andries Baart (2001 en 2004) als een welkom tegengewicht. "Aandacht" is hierin een kernwoord met als betekenis: ontmoeting, nabijkomen, echtheid. De presentietheorie houdt een aantal methodische kenmerken in. Eén ervan is "openheid". De presentiebeoefenaar heeft een open agenda, doelen liggen niet van tevoren vast, er is eerder sprake van een doelrichting. Open is ook de benadering van de anderen: niet weten, zich laten verrassen ("verwondering"), eigen oordeel en handelen "opschorten". Present zijn benadrukt het belang van "niet-hulpverlening" bijvoorbeeld mee klussen in huis, vakantiefoto's laten zien. Deze ongehaastheid biedt kansen voor relatie-opbouw. De relatie staat centraal in een empowerende hulpverlening. Presentie en interventie zijn met elkaar verweven in een empowerende hulpverlening.

Samenhangend met presentie is respect een volgend element van de positieve basishouding. Respect is in onze samenleving verweven met iemands positie op de maatschappelijke ladder en ongelijk verdeeld (Sennett, 2003). Respect houdt het verlenen van autonomie aan anderen in en de acceptatie van het feit dat men niet alles van de ander kan begrijpen. Dit zorgt voor achting en gelijkwaardigheid in de relatie. Respect betekent "openheid voor het anders-zijn". Het verschil leidt hierbij niet tot een missing link, maar de verwondering over dit verschil wordt net een uitdaging en ingang tot dialoog (Vansevenant in Heyndrickx, Barbier, Driesen, Van Ongevalle & Vansevenant, 2005). Empowerment wijst op de kracht van het verschil. Respect houdt het recht

op eigenheid en uniciteit in en dit samen met de kracht van verbondenheid (Van Hove, 2001). De hulpverlener zoekt hierbij naar expressiekanalen op maat van deze mensen die veelal geen stem hebben in onze samenleving.

Partnerschap

Empowerment betekent een fundamentele verandering in de klassieke machtsrelatie tussen hulpvrager en hulpverlener. Het houdt een verschuiving in naar partnerschap. De hulpvrager wordt beschouwd als een volwaardige actor in het hulpverleningsproces. Dit partnerschap krijgt uiting door verschillende aspecten in de relatie: betrokkenheid, gelijkwaardigheid, verbinding en wederkerigheid.

Betrokkenheid wijst op een persoonlijke houding van bewogenheid vanwege de hulpverlener. Deze betrokkenheid gaat lijnrecht in tegen het klassieke hulpverleningsmodel waarbij het belangrijk wordt geacht om "afstand" te houden. Betrokkenheid is verweven met presentie en beide aspecten zijn een belangrijke voedingsbodem voor partnerschap. Deze betrokkenheid dient wel "op maat" te zijn, rekening houdend met de persoonlijke grenzen zowel van de hulpvrager als van de hulpverlener en met de context. Gelijkwaardigheid doelt op gelijkwaardigheid in het mens-zijn, zonder het verschil in macht binnen de voorziening tussen de begeleider en de hulpvrager te ontkennen. De hulpverlener heeft de rol van facilitator die nieuwe wegen opent, meerdere keuzemogelijkheden laat zien en bruggen bouwt. Verbinding maken met de omgeving is erg belangrijk gezien de verbintenisproblematiek van kwetsbare personen. Wederkerigheid wijst op een evenwicht tussen het geven en het nemen of ontvangen. Dit kan onder meer via het geven van opdrachten of actieve participatie van de hulpvrager bij het zoeken naar oplossingen, door het openstaan van de hulpverlener voor attenties van de hulpvrager. Wederkerigheid binnen de hulpverlening gaat er vanuit dat de persoon van de hulpverlener ook iets heeft aan de hulpverleningsrelatie. De hulpverlener wordt geraakt, leert zaken bij, wijzigt vroegere (voor)oordelen. Dit aspect moet ook voor de hulpvrager duidelijk zijn en door de hulpverlener in communicatie worden gebracht.

In een empowerende hulpverlening wordt de "menselijke maat" (van der Laan, 2006) ingebracht en zijn de interventies ingebed (van der Laan, 2003). De mens staat centraal en dit betreft zowel de hulpvrager als de hulpverlener.

Passende participatie

Participatie is een kernaspect van empowerment. De actieve participatie van hulpvragers staat dan ook voorop in een krachtgerichte zorg. Participatie is een werkwoord en betekent een

voortdurend zoek- en leerproces zowel voor de hulpvrager als voor de hulpverlener. Deze participatie dient op maat te gebeuren, passend te zijn en varieert dus van persoon tot persoon, van moment tot moment. Participatie dient flexibel te gebeuren en ingebed in de positieve basishouding.

Participatie betekent niet dat de hulpverlener volledig stilvalt of de hulpvrager bepalend optreedt vanuit het "u vraagt, wij draaien" principe. Deze invulling gaat voorbij aan het gegeven dat niet alle burgers zo mondig zijn en dat er ontredde bij hulpvragers is. Bovendien laat dit geen ruimte voor de deskundigheid van de hulpverlener. Beukema en Kleijnen (2007) benadrukken de interactie en spreken over "wederkerige vraagsturing". Net als Tonkens verkies ik de term "dialoogsturing" boven "vraagsturing" (Van Regenmortel, 2007). Niet de vraag, maar wel de dialoog moet de zorg sturen.

Deze basispremissen vormen de rode draden bij de ontwikkeling van krachtgerichte methodieken. Ik noem bijvoorbeeld maatzorg, het lokaal cliëntoverleg, Eigen Kracht-conferenties, outreachend werken (en bemoeizorg), ervaringsdeskundigen, krachtgericht groepswork (Van Regenmortel, 2008a, Driessens & Van Regenmortel, 2006 en Vansevenant, Driessens & Van Regenmortel, 2008).

Krachtgerichte organisaties en krachtgericht beleid

Een krachtgerichte zorg heeft krachtgerichte organisaties nodig die hulpverleners ondersteunen en toerusten om krachtgericht te handelen. Het zijn organisaties die soepel samenwerken met andere organisaties (ook met doelgroeporganisaties), die netwerken om een naadloze zorg op maat te bewerkstelligen, die actief opkomen voor sociale rechtvaardigheid. Empowerment kan pas echt gedijen als niet enkel in de hulpverleningscontext, maar ook in de bredere samenleving en het beleid op een andere manier gekeken en gehandeld wordt ten aanzien van kwetsbare burgers en sociale uitsluiting. Een breed bewustmakingsproces over de vooroordelen van diverse maatschappelijk kwetsbare groepen is nodig opdat verbroken verbindingen kunnen hersteld worden, een appel gebeurt op hun veerkracht en structurele barrières van uitsluiting worden aangepakt. De stem van maatschappelijke kwetsbare groepen dient op deze diverse niveaus te worden gehoord en erkend.

EEN RIJK MAAR COMPLEX CONCEPT

Empowerment is een rijk, maar tegelijkertijd een complex theoretisch concept, onder meer door haar inherent paradoxale aard. Het gaat bij empowerment immers om krachten en

kwetsbaarheden; om controle krijgen, maar ook om ondersteuning; om autonomie, maar hand in hand met een sterkere verbondenheid en sociale cohesie; om een streven naar meer gelijke kansen, maar met respect voor uniciteit en diversiteit, om de toevoeging van een psychologische dimensie bij sociale uitsluiting, maar ook een structurele dimensie. Op deze manier begrepen daagt empowerment uit tot een moderne zorg en inclusieve samenleving.

NOTEN

- 1 Dit artikel is grotendeels gebaseerd op de oratie *Zwanger van empowerment. Een uitdagend kader voor sociale inclusie en moderne zorg* (Van Regenmortel, 2008a).

LITERATUUR

- Adams, R. (1996). *Social Work and Empowerment*, Practical Social Work/BASW, MacMillan Press, London.
- Baart, A. (2001). *Een theorie van de presentie* [A Theory of Presence]. Utrecht: Lemma.
- Baart, A. (2004). *Aandacht. Etudes in presentie* [Attention. Studies in Presence]. Utrecht: Lemma.
- Beukema, L., & Kleijnen, C. (2007). Vraagsturing vraagt om reflexief ondernemen – praktijkbijdrage [Demand-driven Care calls for Reflective Entrepreneurship]. *Sociale Interventie*, 16(3), p. 27–38.
- Braye, S., & Preston-Shoot, M. (1996). *Empowering Practice in Social Care*. Buckingham/Philadelphia: Open University Press.
- Cyrulnik, B. (2000). La résilience, ou le ressort intime. In J.-P. Pourtois en H. Desmet (Eds.), *Relation familiale et résilience* [Family relations and resilience] (pp. 95–111). Paris: L'Harmattan.
- Doorn, L. van (2008). *Sociale professionals en morele oordeelsvorming* [Social Professionals and Moral Judgment]. Openbare les uitgesproken ter gelegenheid van haar installatie als lector Innovatieve Maatschappelijke Dienstverlening van het Kenniscentrum Sociale Innovatie van de Faculteit Maatschappij en Recht, Hogeschool Utrecht, Utrecht.
- Doorn, L. van, Etten, Y. van, & Gademan, M. (2008). *Outreaching werken. Handboek voor werkers in de eerste lijn* [Reaching out in Daily Practice. Handbook for Professionals in the Frontline]. Bussum: Uitgeverij Coutinho.
- Driessens, K., & Regenmortel, T. van (2006). *Bind-Kracht in armoede. Leefwereld en hulpverlening, Boek 1* [The Strength of Ties in Poverty. Lifeworld and social care] Leuven: LannooCampus.

- Haaster, H. van, & Wijnen, A. van (2005). *Ervaringskennis werkt! De inzet van ervaringskennis van mensen met een functiebeperking of chronische aandoening bij de ontwikkeling van instrumenten voor arbeidsparticipatie* [Knowledge Based on Experience is Effective! The use of Experience-Based Knowledge of People with Disabilities or a Chronic Illness in the Development of Instruments for Labour Market Participation] Harmelen: VersieGroep.
- Heyndrickx, P., Barbier, I., Driesen, H., Van Ongevalle, M., & Vansevenant, K. (2005). *Meervoudig gekwetsten. Contextuele hulpverlening aan maatschappelijk kwetsbare mensen* [Multiple Tormented. Contextual Support for Social Vulnerable People]. Leuven: Lannoo Campus.
- Hove, V. van (2001). Naar een recht op eigenheid in een bedding van verbondenheid. Emancipatie en empowerment bij mensen met een verstandelijke handicap en continue ondersteuningsnood [Toward a Right to Uniqueness in a Context of Solidarity. Emancipation and Empowerment for the Disabled with a Continuing Need for Support]. *Vlaams Tijdschrift voor Orthopedagogiek*, 20(1), 16–20.
- Jacobs, G., Braakman, M., & Houweling, J. (2005). *Op eigen kracht naar gezond leven. Empowerment in de gezondheidsbevordering: concepten, werkwijzen en onderzoeksmethoden* [Self Stimulation to a Healthy Life. Empowerment in the Health Care Promotion: Concepts, Procedures and Research Methods]. Utrecht: Universiteit voor Humanistiek.
- Kal, D. (2001). *Kwartiermaken. Werken aan ruimte voor mensen met een psychiatrische achtergrond* ['Kwartiermaken': Working on Space for People with a Psychiatric Background]. Amsterdam: Boom.
- Knooren, J., & Haaster, H. van (2008). Onderwijsprogramma's voor ervaringsdeskundigen [Educational Programmes for Experts]. *Maandblad Geestelijke Volksgezondheid*, 62(6), 515–525.
- Laan, G. van der (2003). Presentie als ingebedde interventie [Presence as Embedded Intervention]. *Sociale Interventie*, 12(2), 68–75.
- Laan, G. van der (2006). *Maatschappelijk werk als ambacht: inbedding en belichaming* [Social Work as Handicraft: Embedding and Embodiment] Amsterdam: Uitgeverij SWP.
- Latten, J. (2005). *Zwanger van segregatie. Een toekomst van sociale en ruimtelijke segregatie* [Pregnant of Segregation. A Future of Social and Spatial Segregation]? Amsterdam: Vossiuspers UvA.
- Lepianka, D. (2007). *Are the poor to be blamed or pitied? A comparative study of popular poverty attributions in Europe*. Dissertation, Universiteit Tilburg.
- Lerner, M. P. (1979). Surplus powerlessness. *Social Policy*, 9(4), p. 18–27.

- Lott, B. (2002). Cognitive and behavioral distancing from the poor. *American Psychologist*, 57(2), 100–110.
- Metze, R. (2008). Eigen huis en tuin én een sociaal netwerk. Eigen Kracht-conferentie bij dreigende huisuitzetting [A Home and a Social Network. 'Eigen Kracht-conferentie' during Eviction]. *SoziO*, (1), April, 40–43.
- Paes, M. (2008). *Wijkgezondheidswerk. Een studie naar 25 jaar wijkgericht werken aan gezondheid in Den Bosch-Oost* [Community Health Work. A Study into 25 Years of Community Work in Den Bosch-Oost]. Dissertation, Universiteit van Amsterdam.
- Paes, M. (2009). Double actorship in community health work from the perspectives of presence and empowerment. *Journal of Social Intervention: Theory and Practice*, 18(1), 6–22.
- Peterson, N. A., & Zimmerman, M. A. (2004). Beyond the individual: Toward a nomological network of organizational empowerment. *American Journal of Community Psychology*, 13(5), 569–579.
- Rappaport, J. (1981). In praise of paradox: a social policy of empowerment over prevention. *American Journal of Community Psychology*, 9(1), 1–25.
- Rappaport, J. (1984). Studies in empowerment. Introduction to the issue. *Prevention in Human Services*, 3, 1–7.
- Rappaport, J. (1987). Terms of Empowerment/exemplars of Prevention: Toward a Theory for Community Psychology. *American Journal of Community Psychology*, 15(2), 121–148.
- Regenmortel, T. van (1996). *Maatzorg. Een methodiek voor het begeleiden van kansarmen. Theorie en praktijk in het OCMW van Genk* [Tailored Care. A Method for the Support for the Poor. Theory and Practice in the Public Centre for Social Welfare of Genk]. Leuven/Amersfoort: Acco.
- Regenmortel, T. van (2002a). *Empowerment en Maatzorg. Een krachtgerichte psychologische kijk op armoede* [Empowerment and Tailored Care. A Powerful Psychological Approach of Poverty]. Leuven/Leusden: Acco.
- Regenmortel, T. van (2002b). Empowerment en Maatzorg. Een krachtgerichte psychologische kijk op armoede [Empowerment and Tailored Care. A Powerful Psychological Approach of Poverty] (pp. 71–84). In J. Vranken, K. de Boyser, D. Geldof & G. Van Menxel (Eds.), *Armoede en Sociale Uitsluiting, Jaarboek 2002*. Leuven/Leusden: Acco.
- Regenmortel, T. van (2007). Empowerment en vraagsturing in de zorg. Onlosmakelijk verbonden [Empowerment and Demand-driven Care. Are they Intertwined]? *Tijdschrift voor Welzijnswerk*, 319(288), 6–14.

- Regenmortel, T. van (2008a). *Zwanger van empowerment. Een uitdagend kader voor sociale inclusie en moderne zorg* [Pregnant of Empowerment. A Challenging Framework for Social Inclusion and Modern Care]. Eindhoven: Fontys Hogescholen.
- Regenmortel, T. van (2008b). Empowerment in de zorg. Krachten en kwetsbaarheden [Empowerment in the Care Sector. Strengths and Vulnerabilities] (pp. 111–134). In *Welzijnsgids-Methodiek*, Afl.67 (januari), Reg.1–Reg.24.
- Regenmortel, T. van (2009). Verbindingen herstellen tussen arm en rijk. Veerkracht en positieve basishouding [Repairing the Connection between Rich and Poor. Resilience and a Positive Attitude]. *SPES-Cahier 11*, L. Daenen (Ed.), *Spiritualiteit en Soberheid: Bruggen tussen vrijwillige en onvrijwillige armoede* [Spirituality and Soberness: Bridges between Voluntary and Involuntary Poverty] (Spiritualiteit in Economie en Samenleving) (pp. 43–51), januari 2009, Antwerpen: Tertio.
- Rubin, L. (2003). *Het onverwoestbare kind. Verhalen over overwinningen op het verleden* [The Transendent Child. Tales Concerning Victories on the Past]. Amsterdam: Flamingo/Ambo.
- Schuyt, C. J. M., & Voorham, C. A. (2000). *Sociale uitsluiting. Essay en interviews* [Social Exclusion. Essays and Interviews]. Amsterdam: SWP.
- Sennett, R. (2003). *Respect in een tijd van sociale ongelijkheid* [Respect. The Formation of Character in a World of Inequality]. Amsterdam: Byblos.
- Spierts, M. (1999). De verspreiding van empowerment [The Spread of Empowerment]. *Tijdschrift voor de Sociale Sector*, 53(11), 37–39.
- Spiesschaert, F. (2005). *Ervaringsdeskundige in armoede en sociale uitsluiting. Een inleiding tot de methodiek* [Expert in Poverty and Social Exclusion. An Introduction into the Method]. Leuven/Voorburg: Acco.
- Steyaert, J., Bodd, J., & Linders, L. (2005). *Actief Burgerschap. Het betere trek- en duwwerk rondom publieke dienstverlening* [Citizen Participation. Push and Pull in the Public Services]. Fontys Hogescholen, Eindhoven.
- Sullivan, W. P. (1992). Reclaiming the community: the strengths perspective and deinstitutionalization. *Social Work*, 37(3), 204–209.
- Taskforce Armoede Eindhoven. (2008). *Armoede de stad uit. Verbindingen herstellen* [Poverty out of the City. Connections Repaired]. Eindhoven.
- Taskforce Vermaatschappelijk Geestelijke Gezondheidszorg. (2002). *Erbij horen* [Fitting in]. Amsterdam.
- Vansevenant, K., Driessens, K., & Regenmortel, T. van (2008). *Bind-Kracht in armoede. Krachtgerichte hulpverlening in dialoog. Boek 2* [The Strength of Ties in Poverty. Strengthening Social Care in Dialogue]. Leuven: LannooCampus.

- Wolf, J. (2002). *Een kwestie van uitburgering* [A Matter of Reversed Settling Down], oratie, Amsterdam: SWP.
- Zimmerman, M. A. (1995). Psychological empowerment: issues and illustrations. *American Journal of Community Psychology*, 23(5), 581–599.
- Zimmerman, M. A. (2000). Empowerment theory: psychological, organizational and community levels of analysis. In J. Rappaport & E. Seidman (Eds.), *Handbook of Community Psychology* (pp. 43–63). New York: Kluwer Academic/Plenum Publishers.
- Zimmerman, M. A., & Warschausky, S. (1998). Empowerment theory for rehabilitation research: conceptual and methodological issues. *Rehabilitation Psychology*, 43(1), 3–16.